

TÜRK HUKUKUNA GÖRE H A V A K İ R L E N M E S İ

Dr. Hikmet Sami TÜRK

Kuruluş ve gelişmeleri iyi plânlanmamış büyük şehirlerle sanayi merkezlerinde yakıt tüketimi sonucunda ortaya çıkan önemli bir sorunla karşılaşmaktadır: Hava kirlenmesi.¹ Ülkemizde şimdilik Ankara ve İstanbul gibi iki büyük şehir, yılın soğuk aylarını temiz hava özlemi içinde geçirmektedir.

Hava kirlenmesi, apartman ve fabrika bacalarıyla motorlu taşıtların egzoz borularından çıkan duman, kurum ve tozlarla kükürt dioksit, karbon monoksit gibi çeşitli gazların belirli bir bölge havasındaki yoğunluk artışıdır. Gerçekten kalorifer ocaklarının yakıldığı, fabrikaların çalışmaya başladığı, trafik tıkanması yüzünden motorlu araçların peşpeşe sıralandığı saatler havada aşırı kir birikir. Hava akımlarının zayıflığı derecesinde de bu kirin, yani duman ve gazların dağılması güçleşir.

Kirli hava, insanları hem maddî zarara sokar, hem de sağlıklarını bozar. Meselâ elbiseler, çamaşırlar çabuk kirlenir, eskir. Nylonlar çözüşür. Metaller paslanır. Konutlar sık sık badanalanmak veya boyanmak gerekir. Sabahları geç ışıma, akşamları erken kararına nedeniyle fazla elektrik harcanır. Besinler bulaşır. Bitkiler iyi büyüyemez. Hayvanlar sakatlanır.

Tabii, hava kirlenmesinin asıl önemi, insan sağlığını tehdit eden yönündedir. Kirli hava ya doğrudan doğruya hastalık doğurucu, ya da hastalıkları ölüme sürükleyecek kadar ağırlaştırıcı, ihtilâtlar yaratıcı olabilir. Etkisi altındaki bedeni rahatsızlıkların başında solunum yolu hastalıkları gelir: Astma, bronşit, nezle, za-

---

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Hava Kirlenmesi - Nedenleri, Zararları ve Tedbirler, Ankara 1969 (Ankara Hava Kirlenmesiyle Savaş Derneği Yayın No. 1), ayrıca bk. *Hikmet Sami Türk*, «Sağlık Hukuku: Büyük Şehirlerimizde Hava Kirlenmesi - Temiz Hava Hakkı - Hava Kirlenmesi Nasıl Önenebilir?», Cumhuriyet Gazetesi, 6-8 Mart 1967.

türee, akciğer kanseri, akciğer veremi vb. Müzmin romatizmaya, damar sertliğine bağlı kalp hastaları da kirli havanın ıstırahını çekerler. Çocuklarda fizikî gelişme kusurlarına rastlanır. Nihayet dumanlı, puslu, güneşsiz havalar, ruh sağlığı üzerinde de kötü etkiler yapar, en azından sıkıntı ve bunalımlara yol açar.

İmdi hava kirlenmesinin bu zararlı etkilerinden korunmak isteyen şehirli halkımız hangi ölçüde hukuku yanibaşında bulabilecektir? Başka bir deyişle, hava kirlenmesi ülkemizde hangi ölçüde bir hukuk konusu olmuştur? Konuyu anayasa, idare ve ceza hukuku ile özel hukuk açılarından inceleyelim :

I. Anayasal bir hak : Sağlık hakkı

Anayasamızın «sağlık hakkı» kenar başlığını taşıyan 49. maddesi, vatandaşın bu hakkını tanımlamaktan çok devletin ödevini göstermiştir: «Herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ... sağlamak».

Türk kanunkoyucusunun «sağlık» teriminden ne anladığını Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun şöyle açıklamaktadır: «Yalnız hastalık ve malûliyetin yokluğu olmayıp beden, ruhen ve sosyal bakımdan tam bir iyilik hali» (m. 2/II).

Şüphesiz en kötü etkileri tıp bilimince belirtilmiş şartlarda yaşamak, sürekli olarak pis hava solumak, insan için «tam bir iyilik hali» düşünülemez. «İnsan sağlığına zarar veren çeşitli faktörlerin yok edilmesi ve toplumun bu faktörlerin tesirinden korunması» ise, devletin «sağlık hizmetleri» arasındadır (Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun m. 2/III). Zaten daha önce Umumî Hıfzıssıhha Kanunu, «memleketin sıhhi şartlarını ıslah ve milletin sıhhatine zarar veren ... amillerle mücadele etmek ve müstakbel neslin sıhhatli olarak yetişmesini temin ... eylemek umumî devlet hizmetlerindedir» hükmünü koymuştu (m. 1). Bu hizmetlerden yararlanmak —Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanunun ifadesiyle— «İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde tanınan bir hak»tır (m. 1).

Kısacası, insan sağlığına zararlı her etken gibi hava kirini de giderici tedbirler almak, devlet için bir «sağlık hizmeti»; bundan yararlanmak, başka bir deyişle temiz hava solumak, vatandaş için tabii olduğu kadar Anayasa ile de pekiştirilmiş bir «sağlık hakkı»dır. İşte bu anlamda vatandaşın bir *temiz hava hakkı* vardır.

II. Yetkili ve sorumlu idare organları²

Öyleyse hava kirlenmesini önlemek yükümü hangi idarî organlardadır?

1 — Hava kirlenmesi, her şeyden önce bir şehir derdidir; dolayısıyla bu konuda ilk ödev, varlık nedeni şehir halkının ortak sorunlarını çözmek olan tüzel kişiye, yani *belediye*'ye düşer. Esasen «şehir ... hıfzıssıhhasına ... müteallik işlerin ifası belediyelere ve idarei hususiyelere» bırakılmıştır (Umumî Hıfzıssıhha Kanunu m. 4). Belediyelerin «umumî hıfzıssıhha» ile ilgili görevleri arasında «meskenlerin sıhhi ahvaline nezaret» ve «umumî mahallerde halkın sıhhatine zarar veren amilleri izale» de yer almaktadır (Umumî Hıfzıssıhha Kanunu m. 20/6, 9).

Belediye Kanununa göre de «belediyelerin ... beldenin ve belde halkının sıhhat, selâmet ve refahını temin, intizamını halelden vikaye maksadıyla yapacağı vazifeleri vardır» (m. 15). Konumuzla ilgili olanlarından başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz :

— «Umuma açık olan yerlerin temizliğine, intizamına bakmak» (m. 15/1),

— «Umumun selâmet, sıhhat ve huzur ve istirahatine tesiri melhuz olan imalât, istihsalât, müdehharat ve tesisatın yerlerini;

---

² Burada hava kirlenmesinin giderilmesi konusunda kendilerine idarî görev ve sorumluluk düşen organlar üzerinde durulacaktır. Ayrıca hava kirlenmesi ve etkilerinin bilimsel yönden incelenmesi, araştırma görevi alanlarına giren bazı resmî kuruluşlar vardır:

Meselâ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Meteoroloji İşleri Umum Müdürlüğü Teşkilât ve Vazifelerine Dair Kanuna göre «memleketin sağlık ve sosyal, ziraat, endüstri, ekonomi, ...bayındırlık ve şehir işleriyle ilgili iklim tesislerini meydana çıkaracak surette büyük ve küçük iklim bölgelerinin karakterlerini elde etmek üzere hava, su ve iklim rasatları» yapmak, bunların sonuçlarını «broşürler, bültenler, haritalar ve grafiklerle yaymak», *Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü'nün* görevlerindedir (m. 2/B, C).

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Teşkiline Dair Kanuna göre de, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca «gösterilecek lüzum üzerine», *Hıfzıssıhha Enstitüsü*, «halk hıfzıssıhha şartlarının ıslah ve inkişafına ve her nevi hastalıklarla mücadeleye yarayacak sıhhi ve fenni araştırmaları ve incelemeleri» yapar (m. 2/II). Enstitü ayrıca «ihtisas ve salâhiyeti dahilindeki fenni ve sıhhi meseleler hakkında resmî daireler ve belediyelerle hakikî ve hükmî şahıslar tarafından doğrudan doğruya vukubulacak talep ve müracaatları kabul ederek bunlar üzerinde tetkikler ve icap eden tahlil ve muayeneleri yapar ve mütalâasını bildirir» (m. 3); «vazifesi arasında sayılan tetkik ve muayene ve tahlillerden umumî sıhhatte taallük eden işler için resmî daireler ile belediyelerden hiçbir ücret almaz» (m. 4).

harman, kabristan, pazar, gaz depoları, kömür depoları ve süpürüntülük mevkilerini ve şartlarını evvelden tespit ve ilân etmek ve ona göre ruhsata bağlamak» (m. 15/13),

— «Belediye kanun, nizam ve yasaklarına uymayan, kanunen ruhsata tabi iken ruhsatsız yapılan, beldenin selâmet, intizam, sıhhat ve huzurunu ihlâl eden şeylere meydan vermemek ve bunları men etmek» (m. 15/19).

Kayda değer ki bu görevler «her belediye için ... mecburidir». Ve «mecburî vazifeler ifa ve ikmal edilmedikçe ihtiyarî vazifeler için» belediye bütçesine «tahsisat vaz olunamaz» (Belediye Kanunu m. 16, 118/III). Böylece kanun koyucu, aralarında şüphesiz hava kirlenmesi gibi sağlık ve esenlik bozucu etkenlerin giderilmesi de bulunan «mecburî vazifeler»e verdiği önemi açıkça ifade etmiştir.

Belediyeler bu görevleri yerine getirebilmek için gerekli yetkilerle donatılmıştır. «Beldenin ve belde halkının sıhhat, selâmet ve refahını temin ve intizamı beldeyi halelden vikaye maksadıyla kanunların bahşettiği salâhiyete müsteniden emirler vermek ve belediye yasakları koymak ve infaz ettirmek, hilâfında hareketleri görülenleri cezalandırmak», belediyenin yetki alanı içindedir (Belediye Kanunu m. 19/2).

266 (Umumî Hıfzıssıhha Kanuna göre de, «her şehir ... belediyesi ... o şehir ... ihtiyaçlarına göre ... sıhhi hususlara ait bir zabıta talimatnamesi tertip eder. Bu nizamname, meskenlerin ihtiva etmeleri lâzım gelen asgarî müstemilâtı ... ve umumiyetle şehrin sıhhat ve temizliğine taallük eden hususlara ait riayetleri lâzım gelen kaideleri ihtiva eder» (m. 266).

Görülüyor ki bu hükümleri iyi uygulamasını, özellikle yönetmelik koyma yetkisine değer kazandırmasını bilen bir belediye, meselâ yapılarda hava kirlenmesini önleyecek cihazlar bulundurulmasını, bacaların belli yükseklikte yapılmasını, filtre vs. takılmasını zorunlu kılabilir.

Gerek Umumî Hıfzıssıhha Kanununun 250. gerek İmar Kanununun 2. maddesinde öngörülen «ruhsatiye» verme yetkisinin belediyece bilinçle kullanılması bile, yeni yapıların daha başlangıçtan itibaren bu çeşit şartlara bağlanmasını sağlayabilir.

Ayrıca belediye «ikametgâhların sıhhi şartlarını daima nazari teftişte» bulundurabileceği gibi, «inşaata itmam edilmiş olsun veya olmasın içinde oturanların veya komşularının sıhhat ve hayati-

na ehemmiyetli zarar vereceği anlaşılan meskenlerin ıslahına» sahiplerini zorlama imkânlarından da yararlanabilir (Umumî Hıfzıssıhha Kanunu m. 253 vd.).

Kaldı ki belediye «kanun ve talimatnamelere, imar ve istikamet plânlarına uygun» olmayan yapıların kusurlarını düzelttirmek, eksiklerini tamamlattırmak için bunların yıktırılmasına kadar giden müeyyideler uygulayabilir³ (İmar Kanunu m. 6 vd., Umumî Hıfzıssıhha Kanunu m. 250-257).

Nihayet İmar Kanununun 52. maddesinde hava kirletici unsurların ortadan kaldırılması açıkça öngörülmüştür: «Arsalarda, evlerde ve sair yerlerde umumun sağlık ve selâmetini ihlâl eden, şehircilik, estetik veya trafik bakımından mahzurlu görülen enkaz veya birikintilerin, gürültü ve *duman* tevhit eden tesislerin, hususî mecra, lâğım, çukur, kuyu ... ve benzerlerinin mahzurlarının giderilmesi ... ilgililere tebliğ olunur. -Tebliğde belirtilen müddet içinde tebliğe riayet edilmediği takdirde belediyece mahzur giderilir ve mahzuru tevhit edenlerin faaliyeti men edilir». Bu son durumda belediyece yapılan harcamayı ilgililer % 10 fazlasıyla ödemek zorundadır (İmar Kanunu m. 54).

Bütün bu yetkilerin cesaretle kullanılmaması, müeyyidelerin uygulanmaması bir yana, şehircilik politikamız değil en az elli-yüz yıllık bir gelişmeyi hesaplayacak bilimsel bir anlayış, on-onbeş yıl ilerisini sezecek bir sağduyudan yoksun kalmıştır. İmar plânları ya gereğince hazırlanmamış, ya da günlük çıkarlara karşı korunamamıştır. Türk şehirciliğine örnek verecek yeni bir kuruluş için tarihi bir fırsata kavuşan Ankara da götürülüp bir çukura gömülmüştür.

2 — Hava temizliğinde şüphesiz *il* de ödevlidir. «Kamu esenliğini» sağlayacak olan vali, «devletin ve hükûmetin temsilcisi» sıfatıyla «bütün devlet daire, müessese ve işletmelerini, özel iş yer-

³ Eski Ankara Belediye Başkanı *Halil Sezai Erkut*, geçen yıl Mimarlar Odası Ankara Şubesi Kongresinde, Ankara şehrinin «kaçak inşaatın kurbanı» olduğunu, kaçak inşaatın «bütün resmî dairelere sirayet» ettiğini, siyasi müdahaleler yüzünden Belediyenin bunlar karşısında bir şey yapamaz duruma düştüğünü anlatmış ve sözlerine şöyle devam etmiştir: «Ata'nın Ankara'sını düştüğü bu felâketten kurtarmak lâzımdır. Ankara'nın bu hale düşmesinden herkes sorumludur. Ankara'yı kirli havadan kurtarmak lâzımdır. Halkı tedricen öldürmeye hiçbirimizin hakkı yoktur. - Kaçak inşaatları yıkmak maalesef elimizde değildir. Bunları yıkmak isteyen Belediye ilgilileri karakollara götürülmektedir.» («Komutanlara Yapılan Köşkler, Kaçak İnşaat», *Milliyet Gazetesi*, 15 Ocak 1968).

lerini, özel idare, belediye ... idareleriyle bunlara bağlı tekmil müesseseleri» denetlemeğe; kanun, tüzük ve yönetmeliklerin uygulanmasını gerçekleştirmek üzere «gereken bütün tedbirleri almağa», aynı amaçla «genel emirler» çıkarmağa yetkilidir (II İdaresi Kanunu m. 9, 11).

Ayrıca «civarında ikamet eden halkın sıhhat ve istirahatini ihlâl eden müessese ve atölyeler», yani «gayri sıhhi müesseseler»den ikinci ve üçüncü sınıf sayılanların kurulabilmesi, «mahallî sıhhat memurlarının muvafık raporları üzerine mahallî en büyük mülkiye memurunca resmî müsaade» verilmesi şartına bağlanmıştır. «Hususî meskenlerden behemehal uzaklaştırılması icap etmemekle beraber müsaade verilmezden evvel civarında ikamet edenlerin sıhhat ve istirahatleri üzerinde gerek tesisatları ve gerekse vaziyetleri itibariyle bir mazarrat yapmayacağına kanaat husulî için tetkikat yapılması iktiza eden müesseseler» ikinci, «meskenlerin yanında kalabilmekle beraber yalnız sıhhi nezarete tabi tutulması icap eden müesseseler» ise üçüncü sınıf «gayri sıhhi müessese» sayılmaktadır (Umumî Hıfzıssihha Kanunu m. 268 vd., 272)⁴.

İdarenin bu alandaki izin (ruhsat) yetkisi, izinsiz veya izne aykırı çalışan «gayri sıhhi müesseseler»i kapatma yetkisini de içerir. Danıştay'ın yerleşmiş içtihadı bu yöndedir. Meselâ 12. Daire, Umumî Hıfzıssihha Kanununun «270. maddesi hükmü uyarınca düzenlenen gayri sıhhi müesseseler sınıfını gösterir listeye göre, ikinci sınıf gayri sıhhi müesseselerden sayılan fırınların çalışmasına, aynı Kanunun 268. maddesi gereğince vilâyetçe izin verilmesi gerektiğine nazaran, izinsiz olarak çalışan ve çıkardığı *duman ve gazlarla* civar sakinlerinin huzur ve sıhhatini ihlâl edici sıhhi mahzurları bulunan ... fırınların kapatılmasına ilişkin kararda mevzuata aykırılık» görmemiştir.⁵ Çevredeki halkın sağlık ve huzurunu bozucu benzeri işyerlerinin Umumî Hıfzıssihha Kanununa dayanılarak idarece kapatılması konusundaki diğer Danıştay kararları da böyledir.⁶ 12. Dairenin ifadesiyle, «Umumî Hıfzıssihha Kanununun koy-

⁴ Birinci sınıf «gayri sıhhi müesseseler»in tanımı için bk. aşağıda 3 a. Ayrıca bk. dn. 10.

⁵ Bk. *Ahmet Özeren/Erol Dündar/Orhan Dikbaş/Uzdem Akyüz*, Belirli Konularda Bütün Emsalleriyle Danıştay Kararları, Ankara 1969, s. 121 No. 403.

⁶ Bu konudaki 12. Daire kararları için bk. *A. Özeren/E. Dündar/O. Dikbaş/U. Akyüz*, age, s. 120 vdd; No. 400-401, 404-407, 410. Gayri sıhhi müesseselerin açılmasına idarece izin verilmesine ilişkin 12. Daire kararları için bk. age, s. 119 vd. No. 395-398.

duğu esaslara aykırı yeni durumların meydana gelmesi veya ruhsat sahibi tarafından ruhsata aykırı durumların ihdası halinde» idare, daha önce vermiş olduğu izni geri alabilir, yani ruhsatı iptal edebilir⁷.

Bu arada il hıfzıssıhha meclisi de «mahallin sıhhi ahvalini daima nazarı dikkat önünde bulundurarak şehir...sıhhi vaziyetinin ıslahına ve mevcut mahzurların izalesine yarayan tedbirleri» alır; kararları vali tarafından yürütülür (Umumî Hıfzıssıhha Kanunu m. 27 vd.).

Danıştay 12. Dairesi, «yangın tehlikesi bulunan sabun imalâthanesinin çıkardığı *is ve dumanın*, civar sakinlerinin sağlığına zararlı bulunduğu tespit edilmesi üzerine kapatılması hakkında il umumî hıfzıssıhha meclisince müttehaz kararda» Umumî Hıfzıssıhha Kanunu hükümlerine aykırılık bulmamıştır⁸.

Demek ki ilgili mercileri görevlerini lâyıkıyla yerine getirecek bir ilin başında yetkilerini tam kullanabilen bir vali de, hava kirlenmesinin önlenmesinde büyük rol oynayabilir.

3 — Hava kirlenmesinin nedenleri ve giderilme çareleri kendi görev alanlarına girdiği ölçüde çeşitli bakanlıklar, ya alt makamların denetim organı sıfatıyla ya da doğrudan doğruya konu ile ilgilidir. Özellikle şu bakanlıklara bu alanda ödevler düşmektedir:

a) Hava kirlenmesinin insan sağlığı üzerindeki zararlı etkilerine yukarıda işaret etmiştik. «Memleketin sıhhi şartlarını ıslah ve milletin ferdi ve içtimâî sıhhatine zarar veren amillerle mücadele ve gelecek nesillerin sıhhatli olarak yetişmesini temin», Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın ödevidir (Sıhhat ve İçtimâî Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanunu m. 1/I).

Bakanlık bu yolda gerekli tedbirleri alabilir. Nitekim Danıştay 12. Dairesi, «çimento fabrikasından çıkan gaz ve tozların çevre sağlığı için tespit edilen zararlarının azaltılması zımında, menbânda absorbe edilmesini temin edecek tedbirlerin alınması yolunda davalı idarece, 3017 sayılı Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilât Kanununun 1. maddesi hükmünün verdiği yetkiye müsteniden, müesses işlemde mevzuata aykırılık» görmemiştir⁹.

⁷ Bk. A. Özeren/E. Dündar/O. Dikbaş/U. Akyüz, age, s. 122 No. 408.

⁸ Bk. A. Özeren/E. Dündar/O. Dikbaş/U. Akyüz, age, s. 122 No. 409.

⁹ Bk. A. Özeren/E. Dündar/O. Dikbaş/U. Akyüz, age, s. 122 vd. No. 411.

Belediye ve özel idarelere bırakılan sağlık hizmetlerinin yürütülme tarzı Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca denetlenir (Umumî Hıfzıssıhha Kanunu m. 2).

«Hususî meskenlerden behemehal uzak bulundurulmaları icap eden» birinci sınıf «gayri sıhhi müesseseler» aynı Bakanlığın izniyle açılabilir. Zaten «gayri sıhhi müesseseler»i sınıflandırmak yetkisi de bu Bakanlığa aittir (Umumî Hıfzıssıhha Kanunu m. 268-271)¹⁰. Bu sistemi getiren Umumî Hıfzıssıhha Kanununun yayım tarihinde, yani 6 Mayıs 1930'da mevcut «birinci sınıfa dahil gayri sıhhi müesseselerin İktisat ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletleri kararıyla» başka yere nakli, gerekirse yıktırılması «caiz» idi (m. 274). Geçmişin kötü artıkları temizlenecek, gelecek böyle durumlara kapanacaktı. Ne yazık ki 1930'dan bu yana, duman, kurum, gaz ve kötü kokularıyla çevre sağlığı için ciddi tehlikeler yaratan fabrika, atölye ve benzeri işletmelerin oturma semtlerinin çok yakınındaki, hatta ta ortasındaki sayısı azalacağına artmıştır.

b) Hava kirlenmesi bir şehir sorunu olduğu gibi, bir şehircilik sorunudur da. Nitekim Ankara'daki hava kirlenmesi, geniş ölçüde bu şehrin kuruluş yeri ve şekli ile ilgilidir.

«Şehir, ...harita ve imar plânlarını hazırlamak ve hazırlatmak, imar için her türlü tedbirleri almak ve bunların tatbikini temin etmek», *İmar ve İskân Bakanlığı'nın* ödevleri arasındadır (İmar ve İskân Vekâleti Kuruluş ve Vazifeleri Hakkında Kanun m. 2/A).

c) Hava kirlenmesinin, kaynağını sanayi kuruluşları, konutlar ve motorlu araçlarda enerji ve ısı üretimi için kullanılan yakıtlarda bulduğunu söylemiştik.

«Memleketin sanayi, maden ve enerji işlerini umumî menfaat ve ihtiyaçlara uygun bir şekilde tanzim ve idare etmek ve bu işlerle ilgili müesseseler arasında gereken işbirliğini sağlayacak tedbirler almak», *Sanayi Bakanlığı'nın* ödevidir (Sanayi Vekâleti Kuruluş ve Vazifeleri Hakkında Kanun m. 1/A).

Bu hükümden yararlanarak *Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı*, birkaç yıl önce «resmî ve hususî yapılarla, fabrika, imalâthane ve bilumum sınaî tesislerdeki ateşçilerin yetiştirilmesi ve kalorifer kazanlarının yakılması, kontrolü ve bakımı hakkında» bir Yönetmelik çıkarmıştır.¹¹ 23 maddede yedi kısma ayrılan bu Yö-

¹⁰ Bk. Gayrisıhhi Müesseselere Ait Yönetmelik, Resmî Gazete, 19 Mart 1968, Sayı 12852.

¹¹ Resmî Gazete, 5 Eylül 1964, Sayı 11799.

netmeliğin amacı, «şehirlerin havasının kirletilmemesi ve kömürlerimizimizin kalorifer kazanlarında israf edilmeden yakılmasını sağlamak» şeklinde ifade olunmuştur (m. 1). Yakıtların iyi değerlendirilmesi için yetişkin ateşçilere ihtiyaç vardır. Bu yüzden ateşçi yetiştirilmesine Yönetmelikte özel bir önem verilmiş ve yukarıda sayılan yerlerde «ehliyet belgesi» olmayan ateşçi çalıştırılması yasaklanmıştır (m. 11 vdd.). Gerekli kontroller belediyece yapılacaktır; «ehliyet belgesi olmayan ateşçi çalıştıranlar hakkında belediyece cezaî müeyyideler tatbik edilir» (m. 19). «Ateşçiler yakıtı yönetmelik esasları dahilinde yakmağa mecburdurlar. Teknik bir zaruret bulunmadığı halde yakıstan mütevellit meydana gelen hatalardan, ateşçiye belediyece cezaî müeyyideler tatbik edilir» (m. 20). Fakat kalorifer kazanlarının tipleri (m. 2), bu tiplere göre kazanlarda kullanılacak kömürlerin özellikleri (m. 8) «yönetmelik esasları dahilinde» olmazsa bundan dolayı kimin cezalandırılacağı açıklanmamıştır. Böyle durumlarda ilgili yapı, fabrika, imalât-hane ve diğer sanayi kuruluşları sahiplerine, işleticilerine veya yöneticilerine cezaî müeyyideler uygulanacağı belirtilmeliydi¹².

III. İdare organlarının eylem ve işlemleriyle eylemsizliği üzerinde yargı denetimi

Hava kirlenmesi sorununa hiç değilse bir yönden el atan bu Yönetmeliğin ancak birkaç yıl önce çıkarılabilmiş olmasından da anlaşılacağı gibi, idarî makamlar konunun önemini yeni yeni kavramağa başlamışlardır. Aslında çeşitli makamların ihmal, kısa görüşlülük, anlayışsızlık ve cesaretsizliğinin birbirine eklenmesiyledir ki, başlıca büyük şehirlerimizin havası çekilmez derecede kirlenmiştir. Şehirli vatandaş temiz hava hakkına gerçek bir anlam kazandırmak üzere yetkili makamları harekete geçirebilmek için hangi yollara baş vurabilir?

Seçimle doldurulan makamlar bakımından oy hakkı, yetersiz idarecilerin iş başından uzaklaştırılmasını, dolayısıyla hava kirlenmesinin idarecilere bir dava olarak benimsettirilmesini etkileyebilir. Fakat demokratik rejim, sadece vatandaşın belli dönemlerde seçim sandığına gitmesi değil, aynı zamanda idarecilerini gözetmesi ve denetlemesi demektir. Eğer yetkili organlar görevlerini yapmıyorsa, onlara karşı idarî müracaat ve şikâyet imkânlarını kullanmak, nihayet davayı yargıç önüne çıkarmak, kanunlara saygı bekleyen her uyanık vatandaş için bir hak olduğu kadar bir borçtur da.

¹² Ayrıca bk. aşağıda IV.

Anayasamızın 114. maddesine göre: «İdarenin hiçbir eylem ve işlemi, hiçbir halde, yargı mercilerinin denetimi dışında bırakılmaz. - İdare, kendi eylem ve işlemlerinden doğan zararı ödemekle yükümlüdür.»

1 — Öyleyse vatandaş, temiz hava solumakta açıkça menfaat ve hak sahibi bir belde sakini sıfatıyla, hava kirlenmesinin artmasına sebep olan veya olacak herhangi bir idarî eylem veya işlem, meselâ oturma semtinde bir «birinci sınıf gayri sıhî müessese» kurulmasına izin kararı aleyhine Danıştayda *iptal davası* açabilir (Danıştay Kanunu m. 30). Aynı şekilde, belediyenin aralarında kirli hava gibi sağlık bozucu etkenlerin önlenmesi de bulunan «mecburi» görevlerini tamamlamadıkça «ihtiyarî» görevler için bütçesine koyacağı ödeneklerin iptalini isteyebilir (Belediye Kanunu m. 15 vd., 117 vd; Danıştay Kanunu m. 30).

Zaten hava kirlenmesinin ortaya çıkışı ve devamı, daha çok, idare makamlarının böyle bir duruma meydan bırakılmaması için kendilerine ödev yükleyen kanun hükümlerini uygulamamalarındandır; yani bu alanda kamu hizmeti ya hiç görülmemekte, ya da gereğince yapılmamaktadır; dolayısıyla bir eylemsizlik veya eksik eylem söz konusudur. Yargı denetiminin işleyebilmesine ön-şart olarak «eylem ve işlem» arayan Anayasa ve Danıştay Kanunu sisteminde iş-görmezliğe prim veren bir boşluk vardır. Boşluk Danıştay içtihatlarıyla doldurulabilir. Kanun hükümlerinin uygulanmamasına göz yummak, hukuk devleti ilkesiyle bağdaştırılamaz. Bu nedenle bir kamu hizmetinin düzenlenmesinde ve yürütülmesinde menfaat sahibi vatandaşın kanunî görevlerini yerine getirmeyen bir idareyi —gerekirse konuyu yargı mercilerinin önüne getirmek suretiyle— buna zorlayabileceği düşüncesindeyiz¹³.

Nitekim Anayasamızın «sağlık hakkı» ile ilgili maddesini de kapsayan «sosyal ve iktisadî haklar ve ödevler» bölümünde yazılı amaçlar devletçe gerçekleştirilmezse vatandaşın hakkını dava yoluyla arayıp arayamayacağı sorusuna Anayasa Tasarısı Millî Birlik Komitesinde görüşülürken değinilmiş; Tasarıya «Bu bölümde belirtilen iktisadî ve sosyal amaçların gerçekleştirilmemiş olması iddiasıyla hiçbir yargı organına müracaat edilemez» şeklinde bir madde konması için *Ahmet Yıldız* tarafından yapılan teklif reddedil-

¹³ Aksi görüş; *Sıddık Sami Onar*, İdare Hukukunun Umumi Esasları, I. Cilt, 3. baskı, İstanbul 1966, s. 507 vdd; krş. *Turan Güneş*, Türk Pozitif Hukukunda Yürütme Organının Düzenleyici İşlemleri, Ankara 1965, s. 161 vdd.

mişti¹⁴. Böylece idarenin eylemsizliği ve iş-görmezliği durumlarında da yargı denetimi yolunun açık bırakıldığı görüşü savunulabilir. Bu görüş, devletin iktisadî ve sosyal ödevlerini «ancak iktisadî gelişme ile mali kaynaklarının yeterliği ölçüsünde yerine» getireceğini ifade eden Anayasamızın 53. maddesinin, arkasında keyfi davranışları saklayan bir mazeret olarak ileri sürülmesini de önleyecektir.

Kayda değer ki, idarenin yargı denetimi yoluyla belirli düzenleyici tasarruflarda bulunmaya zorlanabileceği görüşünü benimseyen bazı Danıştay kararları da vardır. Meselâ Danıştay, 22.6.1956 tarihli içtihadı birleştirme kararıyla, «musaddak imar plânlarını tanzim ve tadile salâhiyetli makamların *kazâi yollarla icbarı* suretiyle plânın tebdili mümkün olacağı»nı kabul etmiştir¹⁵. Dava Daireleri Kurulu da, 23.2.1968 tarihinde, «bir kolu ampüte olan şahısların özel tertibatlı otomobil kullanmalarına imkân verecek şekilde *yeniden düzenlemek üzere* Bakanlar Kurulunun 17.4.1961 tarihli ve 5/1102 sayılı kararıyla yürürlüğe konulan Karayolları Tüzüğüne ek 3 sayılı cetvelin Hariciye Muayenesi kısmının 5. maddesindeki 'bir kolun bilek ve bilekten yukarı bir nahiyeden ampütasyonu kabul edilmez' hükmünün ve davacının Tüzüğün bu hükmünün tadili talebinin reddine dair Merkez Trafik Komisyonunun 3.5.1966 tarihli ve 16 sayılı kararının» iptalini kararlaştırmıştır¹⁶.

İmdi, vatandaş hava kirlenmesini giderici tedbirler alınması için yetkili makamlara baş vurabileceği gibi, idarenin tedbir almayı reddi veya üç ay susması üzerine Danıştayda dava da açabilir (Danıştay Kanunu m. 69). Dava başarı kazanırsa, sonuç itibarıyla idarenin bu alandaki *eylemsizliği, iş-görmezliği iptal* veya mahkûm edilmiş olur¹⁷. Bu durumda «idare Türkiye Cumhuriyeti Anayasası-

¹⁴ Bk. *Kâzım Öztürk*, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Cilt II, Ankara 1966, s. 2149 vdd.

¹⁵ Kararın tam metni için bk. Danıştay İçtihatları Birleştirme Kararları 1953-1966, Ankara 1966, s. 97 vdd. (Danıştay Tasnif ve Yayın Bürosu Yayınları No. 1).

¹⁶ Kararın tam metni için bk. Danıştay Kararlar Dergisi, Sayı 123-126, Ankara 1969, s. 133 vdd.

¹⁷ Fransız Danıştayının 23 Ekim 1959 tarihli *Doublet* kararı da bu konuda ilgi çekicidir. *T. Güneş*, kararı şöyle özetliyor ve yorumluyor:

«Bu hadisede bir belde (commune) sakini, Belediye Başkanının, belde içinde kamp yerleri hakkında düzenleme yapmasını istemiş ve bu talep kabul edilmediğinden red kararı aleyhine dava açmış bulunuyordu. Danıştay, davayı reddetmekle beraber icabında Belediye Kanununun verdiği yetkileri Başkanın kullanması gerektiğini belirtmiş, ancak hadisede böyle bir icap bulunmadığına karar vermiştir. Görülüyor ki, İdare eğer şartlar mev-

nın 132. maddesi gereğince Danıştay ilâmlarının icaplarına göre işlem veya eylem tesis etmeğe mecburdur» (Danıştay Kanunu m. 95). Ancak Danıştay kararlarının yürütülmesinde henüz pek parlak tecrübeler edinmemiş bir ülkede idare makamlarını hava kirlenmesi konusunda bu çeşit ilâmlarla harekete geçirebilmek hayli şüphelidir.

2 — Nihayet vatandaş, idarenin eylem ve işlemleri, meselâ oturma semtinde bir «birinci sınıf gayri sıhhi müessese» kurulmasına izin verilmesi yüzünden sağlığında veya malvarlığında uğradığı zararın tazmini için *tam yargı davası* da açabilir (Danıştay Kanunu m. 30, 71 vd.). Ayrıca idare tarafından işletilen demiryolu veya gazhane gibi kuruluşların yarattıkları hava kirlenmesinde ortaya çıkan zararların tazmini de *tam yargı davasına* konu olabilir¹⁸. İşaret edelim ki böyle bir tam yargı davasında, hava kirlenmesine yol açan bir kuruluşun işletilmesiyle zarar arasındaki nedensellik bağının tespiti her zaman kolay değildir. Özellikle büyük şehirlerde çok çeşitli kaynaklardan beslenen hava kirlenmesinde idarece işletilen bir kuruluşun payını ve bunun zararın doğuşundaki etki derecesini bulmak oldukça güçtür. İlerde tekrar değineceğimiz gibi, bu güçlük, hava kirlenmesinin zararları dolayısıyla açılacak bütün tazminat davalarında söz konusudur.

IV. Cezalar

Ceza Kanunumuzda havayı kirletici ve böylece kamu sağlığını tehlikeye düşürücü eylemler hakkında herhangi bir hüküm yoktur. Yalnız hava kirlenmesi konusunda yetkili idarî makamlarca verilecek emirlere, alınacak tedbirlere, çıkarılacak yönetmeliklere uymayan kimseyi bekleyen genel bir cezaî müeyyide vardır: «Salâhiyetli makamlar tarafından...amme emniyeti veya amme intizamı veya umumî hıfzıssıhha mülâhazasıyla kanun ve nizamlara aykırı olmayarak verilen bir emre itaat etmeyen veya bu yolda alınmış bir tedbire riayet eylemeyen kimse, fiil ayrı bir suç teşkil etmediği takdirde bir aya kadar hafif hapis veya elli liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılır» (Ceza Kanunu m. 526/I).

cut ise düzenleyici işlem yapmaya pek alâ zorlanabilmektedir. Asıl dikkati çeken nokta, Doublet olayında bahis konusu olan düzenlemenin ... muhtar yetki içinde bulunmasıdır. Her hangi bir kanunla düzenleme mükellefiyeti yüklenmediği hallerde dahi icabında idarenin düzenleyici işlem yapma mecburiyeti kabul edildikten sonra, öyle sanıyoruz ki kanunla bu mükellefiyetin konulduğu hallerde, düzenleme isteminin vatandaşlar için bir hak olduğu öncelikle kabul edilmek gerekir.» (age, s. 165).

¹⁸ Krş. S. S. Onar, age, III. Cilt, s. 1742, 1711.

Bir de Belediye Kanunu, Umuru Belediyeye Müteallik Ahkâmı Cezaiye Hakkında Kanun ve ekleri, Umumî Hıfzıssıhha Kanunu vs. hükümlerine göre belediyelerce inzibatî cezalar verilebilir. Ancak bu cezalar da konunun bugünkü önemi karşısında azdır; kanunların eskiliği dolayısıyla para cezaları çok düşük kalmıştır. Para cezaları hava kirlenmesini giderebilecek bir tedbire uyma bedelinden düşüğe, verilecek emirlerin, yapılacak yönetmeliklerin kolay kolay yürütülemeyeceği açıktır.

V. «Komşu hakkı» - Yapı sahibinin sorumu

1 — Medenî Kanunumuzun «komşu hakkı» kenar başlığını taşıyan 661. maddesi şöyle der: «Bir kimse mülkünü kullanırken, hele sınaî işler yaparken komşusuna zarar verecek her türlü taşkınlıklardan çekinmeğe mecburdur. -Hususiyle mazarrat veren ve gayrimenkulün mevki ve mahiyetine ve mahallî örfе göre komşular arasında hoş görülebilecek dereceyi geçen gürültüler ve sarsıntılar yapmak ve *duman ve kurum* ve rahatsızlık veren *sair toz, buğu, koku* çıkartmak memnudur.»

Bu maddeye uyulmamasından dolayı «bir zarara uğrayan veya uğramak tehlikesinde bulunan kimse eski halin iadesini veya tehlikenin izalesi için lâzım gelen tedbirlerin yapılmasını talep edebilir ve uğradığı zarar ve ziyamı ayrıca tazmin ettirebilir» (Medenî Kanun m. 656).

Demek ki, özellikle bir şehrin oturma bölgesinde kurulmuş fabrika veya atölye bacalarından çıkan duman ve gazların önlenmesi için gerekli bütün teknik tedbirlerin alınmasını, yoksa faaliyetin durdurulmasını, ayrıca uğranılan zararın tazminini komşular isteyebilecektir. Burada «mazarrat veren» gayrimenkul sahibi bakımından kusursuz sorum söz konusudur¹⁹.

Yargıtay'ın Medenî Kanununun 661. maddesi ile ilgili çeşitli kararları vardır. Nitekim 1. Hukuk Dairesi, 16.6.1950 tarihli bir kararında, fabrika sahibini komşuları rahatsız eden duman ve tozları gidermekle yükümlü saymıştır²⁰. Aynı Daire, 30.3.1961 tarihli bir kararıyla komşu fabrika bacalarından çıkan dumanlar dolayısıyla «meyvelerin yenilmez hale geldiği» bir bahçenin sahibine «bu du-

¹⁹ Bk. Halûk Tandoğan, Türk Mes'uliyet Hukuku, Ankara 1961, s. 203, 213.

²⁰ Bk. Ferit H. Saymen/Sahir Erman/Halid K. Elbir, Türk İctihatlar Külliyyatı, 1950-I, 2. baskı, İstanbul 1956, s. 170.

rumun önlenmesini» istemek hakkını tanımıştır²¹. Yine aynı Daire, 8.10.1964 tarihinde «bir ziraat bölgesinde» fabrika kurulmaması gerektiğine; «fabrikanın *dumanı* ve etrafa saçacağı kimyevî maddeler ...komşu ziraat arazisine sahip kişileri zarara» uğratacağı için, bunların, «zararlı eylemlerin önlenmesini» isteyebileceklerine karar vermiştir²².

Hukuk Genel Kurulu da, 9.12.1953 tarihli bir kararıyla, fabrika bacalarından yayılan gazların sebep olduğu zararlara ilişkin tazminat davalarında, böyle bir sanayi faaliyeti için bölge seçiminde isabetli davranılıp davranılmadığını ve gazlar bakımından fennî tertibatın alınıp alınmadığını araştırmak gereğine işaret etmiştir²³.

Kalorifer dumanları konusundaki Yargıtay görüşüne gelince: 3. Hukuk Dairesi, 7.8.1951 tarihli bir kararında, kalorifer tesisatının «mıntakanın şartlarına ve örf'e nazaran...bütün fennî tedbirleri cami olup olmadığının» ve «mahzurun ne şekilde bertaraf edilmesi mümkün olduğunun bilirkişiye tespit ettirilmesi ve şartların yerine getirilmesine kaloriferi kullanmak isteyen davalının mecbur kılınması» gerektiğini belirtmiştir²⁴. Aynı Daire, 14.3.1952 tarihinde —bu defa gerileyerek— kalorifer sahibinden «carî ve tabîi» usullerden başka ağır iktisadî bir mükellefiyet tahmilini mucip olacak mahiyette bir tedbir alınması istenemeyeceğine ve bu itibarla davacının ... ısıtma işinin mazotla yapılmasını talebe hakkı bulunmamasına» karar vermiştir²⁵.

3. Hukuk Dairesinin bu kararları, teknik yönden duman ve gazları keseceği veya azaltacağı belli olmakla beraber henüz «örf» derecesinde yaygın ve «carî» sayılmayan bir tedbirin zorunlu tutulmasına elverişli değildir. Bu kararlar, hava kirlenmesinin ciddi bir sorun önemi kazanmasından önceki bir devrin anlayışını yansıtmaktadır. Kaloriferli apartman sahiplerine «ağır iktisadî bir mükellefiyet» yüklememek düşüncesi, hiçbir şekilde komşularının, hatta kendilerinin sağlıklarını tehdit eden ağır bir tehlikeye göz yumulmasını haklı gösteremez.

²¹ Bk. *Senâi Olgaç*, *Kazâi ve İlmî İçtihatlarla Göre Türk Medenî Kanunu Serhi*, İstanbul 1967, s. 658.

²² Bk. *S. Olgaç*, *agy.*

²³ Bk. *Senâi Olgaç*, *Kazâi ve İlmî İçtihatlarla Türk Kanunu Medcnisi ve İlgili Hususî Kanunlar*, II, İstanbul 1957, s. 365.

²⁴ Bk. *S. Olgaç*, *age* (dn. 23), s. 366.

²⁵ Bk. *F. H. Saymen/S. Erman/H. K. Elbir*, *age*, 1953-II, İstanbul 1957, s. 1063.

Kayda değer ki Hukuk Genel Kurulu, 3. Hukuk Dairesinin 14.3.1952 tarihli kararındaki görüşe katılmadığını belirtmek fırsatını bulmuştur. Genel Kurul, bu konuyla ilgili 26.10.1955 tarihli kararında şöyle demektedir :

«Davalının kalorifer bacasının komşuluk ilişkilerine uygun bulunmayacağı şekilde *duman* çıkardığı ve bundan davacının zarar gördüğü bilirkişilerce tespit edilmiş ve mahkemece kalorifer tesisatının mazotla işleyecek şekle çevrilmesi suretiyle zararın giderilmesine karar verilmiştir. Davacının durumdan zarar gördüğü kesin surette tespit edilmiştir. Bu zararın giderilmesi şartlarının aranması ve yerine getirilmesi hukuk kurallarının bir emridir. Bu ise bilirkişi incelemesiyle olacaktır. Bilirkişiler, kalorifer işletmesinin mazotla yapılmasını veya bacanın yükseltilmesini konuyu çözümlayici düşünce olarak ileri sürdüklerine göre, bu görüşlere uygun sorunun halli yoluna gidilmelidir.»²⁶

Aslında kanunkoyucunun tek bir evden salınan dumanın bile komşulara rahatsızlık vermesini istemediği ortadadır. Ancak itiraf etmelidir ki, Medenî Kanununun 661. maddesi bugünün ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Çünkü sadece duman ve kurumların «mevki... ve mahallî örfе göre...hoş görülebilecek dereceyi» geçtiği durumları düzenlemiştir. Bir oturma bölgesinde hemen hemen bütün konutlar kaloriferle ısıtılıyorsa, bundan dolayı havaya savrulan duman ve kurumlar o «mevki» bakımından âdeta tabiileşmektedir. Hava kirlenmesinde herkesin hem zarar veren, hem zarar gören durumuna girdiği, sorumluların dağıldığı böyle bir çıkmazdan «komşu hakkı»na dayanarak kurtulmak güçtür. Büyük bir şehirde herhangi bir yapıdan çıkan duman veya gazlarla insan sağlığı ve malvarlığında uğranılan zarar arasındaki uygun nedensellik bağına kurmak, başka bir deyişle o yapıdan çıkan duman ve gazların şehir hava kirlenmesindeki payını ve belli bir zarardaki etki derecesini tespit etmek de kolay değildir. Hava kirlenmesi büyük şehirlerimizde komşular arası bir olayın sınırlarını çoktan aşmıştır.

2 — Nihayet hatıra Borçlar Kanununun yapı sahibinin sorumluna ilişkin hükümleri gelmektedir. Bir yapı dolayısıyla meydana gelecek zarardan sahibini sorumlu tutmak mümkündür (m. 58 vd.). Kendisinin kusuru şart değildir²⁷.

Fakat hemen her bacadan havayı kirletici duman savrulan bir büyük şehirde bu hükümlerin de pek işleyebileceğini sanmıyoruz.

²⁶ S. Olgaç, age (dn. 21), s. 659.

²⁷ Bk. H. Tandoğan, age, s. 182, 213.

Böyle bir yerde kimin kimi ne ölçüde sorumlu tutabileceğini kestirmekteki güçlük açıktır.

Eğer bir yerde hava kirlenmesi yalnız belli bir kaynaktan meydana gelseydi, o zaman gerek Medenî Kanununun 661 ve 656., gerek Borçlar Kanununun 58 vd. maddelerini olaya uygulamak son derece basitleşmiş olurdu. Oysa büyük şehirlerimizde hava kirlenmesinin bugünkü şekli ve derecesi, özel hukuk hükümlerine dayanılarak yapılacak bir savaşı da etkisiz bırakacak durumdadır.

VI. Sonuç

Görülüyor ki, hava kirlenmesine karşı alınabilecek tedbirler, çeşitli idare organlarının yetki alanına girmektedir. Bu organlar şimdiye dek konuya gereken ilgiyi göstermemişlerdir. Gerçi onları harekete geçirebilecek hukukî yollar vardır. Ama hava kirlenmesi, başlıca büyük şehirlerimizde bugünkü imkânlarla herhangi bir idarî makamın tek başına çözebileceği bir sorun olmaktan çıkmıştır. Üstelik konu, çoğu zaman genel ifadeler taşıyan çeşitli kanunlara dağılmıştır. Alınabilecek tedbirlere uymamanın cezaî müeyyideleri hafiftir. Özel hukuk hükümleri de etkisiz kalmaktadır.

Bu durumda hava kirlenmesine karşı savaş, çeşitli kanunlara serpiştirilmiş az-çok genel ifadeli hükümlere bırakılmayıp —başka ülkelerde de yapıldığı gibi²⁸— bir «*Temiz Hava Kanunu*» içerisinde düzenlenmelidir²⁹.

²⁸ Yabancı mevzuat hakkında toplu bilgi için bk. *Dünya Sağlık Teşkilâtı/Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü* (Çev.), Hava Kirlenmesi, [Ankara 1969], 24 s. (Teksir); A. Parker, «Air Pollution Legislation, Standards and Enforcement», Air Pollution, Geneva 1961, s. 365 vdd. Almanya için bk. *Wiet-haup*, Schutz vor Luftverunreinigungen, Geräuschen und Erschütterungen, Herne/Berlin 1963.

²⁹ Halen Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca bir «Hava Kirlenmesinin Önlenmesi ve Hava Kirliliği ile Savaş Kanunu Tasarısı» hazırlanmış bulunmaktadır. Ancak Tasarı, şimdiki şekliyle hava kirlenmesi sorununu çözebilecek ciddi tedbirler getirmekten uzaktır. Tasarı metni ve bunun eleştirilmesi için bk. *Hikmet Sami Türk*, «Temiz Hava Kanununa Doğru», Hava Kirlenmesi - Nedenleri, Zararları ve Tedbirler, age (dn. 1), s. 63 vdd.